

Naschrift

Toen bovenstaand verhaal in concept zo goed als klaar was hoorden dr. Struick en ik toevallig van elkaar dat we met hetzelfde voorval bezig waren; hij meer terloops in zijn ook in deze tijd te verschijnen „Utrechtse Domtoren“. Lezing van zijn tekst heeft mij niet tot andere presentatie gebracht.

Noten

- 1 W. H. Vroom, De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen (Maarssen 1981) 361. A. M. C. van Asch van Wijck, „Plegtige intrede van Philips II in Utrecht in de maand October 1549“ in: Van der Monde's Tijdschr. voor Gesch. enz. van Utrecht, 3 (1837) 108-135, 156-162, speciaal 133; kort: Maandblad OU 22 (1949) 88.
- 2 Geert Grootes tractaat Contra turrim traictensem terugggevonden, ed. R. R. Post ('s-Gravenhage 1967) 26-27.
- 3 C. J. de Lange van Wijngaarden, Geschiedenis der heeren en beschrijving der stad van der Goude, I (Amsterdam/'s-Gravenhage 1813) 781, vergeleken met het origineel: Alg. Rijksarchief, graven van Blois, 44, f. 75.
- 4 Familie en goederen: S. A. Waller Zeper, Jan van Henegouwen heer van Beaumont ('s-Gravenhage 1914). Beknopt nu ook in de inventaris van A. A. M. Schmidt Ernshtausen, Archief van de graven van Blois 1304-1397 (Rijksarchieven in Holland, inventarisreeks, 26; 's-Gravenhage 1982).
- 5 W. Paravicini, „Die Preussenreisen des europäischen Adels“ in: Historische Zeitschrift 232 (1981) 25-38.
- 6 ARA, graven van Blois, 44, f. 18, 72 v.

- 7 De Lange van Wijngaardens hoofdstuk 47 en verspreide notities.
- 8 Naast de door S. Muller Fzn's Dom van Utrecht (1906) 19 doorgegeven vermelding in Van der Monde's Tijdschr. voor Gesch. enz. van Utrecht 1 (1835) (een ongedateerd handschrift; de 2de versie luidt (p. 70): *In 't Capittelhuys van de Domheeren van den Dom siet men het model van het spits dat men voorgenomen had op den domstoorn te setten, mede met pilaren en doorluchtigh) vond ik nog een vermelding door L. E. Bosch in zijn Utrechtse Volks-almanak (1865) op p. 107: *Het model van de spits van den toren ... was in het kapittel van den Dom nog in 1802 aanwezig, zooals de heer Jan Blijdesteijn, oud kanonik van genoemd kapittel, dit model toen aldaar gezien en dit mij medegedeeld heeft, is ook verdwenen, en waar is het beland?**
- 9 Th. Haakma Wagenaar, „De toren en zijn klokken“ in: Ergens beginnen de klokken hun lied (Utrecht/Aartselaar 1981) 25.
- 10 De Lange van Wijngaarden, 710, 716; ARA, graven van Blois, 39, f. 59-60 (steen + wijding kapel); 38, f. 97 v. (outaertafel).
- 11 ARA, graven van Blois, 37, f. 47 (ook 50 v.).
- 12 Is noot 10 (minus inv. nr. 39). De aparte rekeningen van de rentmeester van Gouda en Schoonhoven bevatten ook bepaalde uitgaven voor het kasteel van Schoonhoven; nr. 90 (over 1362) bevat echter niets over de kapel (het jaar 1361 is niet bewaard).
- 13 P. Swillens, „Schilders en beeldhouwers in Oud-Utrecht“ in: Jaarboekje Oud-Utrecht 1925, 52; hij gaf de vindplaats niet preciezer aan.
- 14 ARA, graven van Blois, 39, f. 54 v.; 38, f. 88 (De Lange van Wijngaarden, 593 heeft in deze passage meer momenten dan de gebruikelijke spellingsverschillen).

„TEGEN DE UTRECHTSE TOREN“

Geert Groote's tractaat in het licht van de traditie van de kerkvaders en de middeleeuwse kerk

Het oprichten van grote bouwwerken vormt in onze tijd veelal een heftig omstreden zaak. Men denke slechts aan het rumoer rond de bouw van een nieuw Amsterdams stadhuis. Nog voor de eerste paal voor dit gebouw geslagen is, zijn de plannen reeds vele malen gewijzigd en aangepast. En de kritiek is niet van de lucht: zijn de miljarden wel juist besteed? Welk doel dient zo'n prestige-object? Zijn er geen andere zaken die het geld dringender opeisen?

Een vergelijking tussen hedendaagse grote projecten als het Amsterdams stadhuis en middeleeuwse kathedralen gaat in zoverre op, dat het in beide gevallen gaat over zeer grote projecten, die van de gemeenschap het nodige vergen. Waarschijnlijk eiste de bouw van een middeleeuwse kathedraal van een middeleeuwse gemeenschap verhoudingsgewijs nog vele malen méér dan een groot stadhuis, een beursgebouw, een nieuw stationsgebouw, van onze tegenwoordige gemeenschap eisen.

Toch zijn we in eerste instantie niet geneigd om te

denken dat de bouw van zo'n grote kerk als bijvoorbeeld de Utrechtse Domkerk met zijn imposante toren destijds óók een omstreden zaak kan zijn geweest. Wij beschouwen het gebouw als een vanzelfsprekend gegeven, een niet weg te denken monument in de Utrechtse binnenstad; maar daarnaast: zijn de middeleeuwse kerkgebouwen geen „vroomheid in hout en steen“? Leverde een middeleeuwse stadsbevolking niet psalmzingend deze gigantische prestatie uit pure geloofsijver?

In de veertiende eeuw heeft minstens één stem geklonken die zich verhief tégen het grootse project van de Utrechtse bisschop, zo blijkt uit een door Geert Groote geschreven Tractaat „Contra Turrim Traictensem“ (Tegen de Utrechtse Toren) 1). Hoe luid die stem geklonken heeft, blijft onzeker, want wellicht heeft de schrijver het nooit aan de openbaarheid prijsgegeven (al dan niet in verband met een belangrijke functie in het Utrechtse bisdom, die hij wellicht bij publicatie zou zijn misgelopen). De inhoud is voor onze

twintigste eeuwse oren frappant; bij het doorbladeren stuit men op hoofdstuktitels van deze inhoud: „Tegen de monsterlijke en onnuttige toren”; „Dat noodzakelijke en geen overbodige bouwwerken moeten worden gebouwd”; „Tegen overbodige gebouwen die met de goederen van de geestelijkheid gebouwd worden”; en: „Met betrekking tot het bouwen van onmatig grote gebouwen hoeft de bisschop niet te worden gehoorzaamd.”

Wellicht is men met betrekking tot deze kritiek uit de mond van Geert Groote geneigd te denken, dat deze te verklaren is uit zijn positie van dissident ten opzichte van de gevestigde kerk van zijn dagen. Een positie waarin hij nieuwe wegen trachtte te bewandelen, een voorafschaduw van een nieuwe tijd. Bij een nauwkeuriger bestudering van het geschrift blijkt echter, dat de schrijver ervan zich meermalen beroept op autoriteiten uit vroeger eeuwen. Zo komen wij op het spoor van iets dat misschien een traditie genoemd kan worden in een kritische houding tegenover luxeuze bouwactiviteiten van de kerk door de eeuwen heen. Dit spoor zullen wij nu trachten te volgen.

Onder de autoriteiten op wie Geert Groote zich in zijn tractaat beroept om zijn gelijk aan te tonen, treffen we de kerkvaders Ambrosius en Hiëronymus aan. Wat was de houding van de kerkvaders ten opzichte van de kerkbouw? Bij Ambrosius 2) treft men niet zozeer direkte kritiek op de kerkbouw aan, als wel een waarschuwing dat dit niet ten koste mag gaan van de overige plichten van de kerk, waaronder de zorg voor de armen een voorname plaats inneemt. Wat uit een zuiver en oprecht gevoel voortkomt, aldus Ambrosius, is gerechtvaardigd, zolang noodzakelijke en geen overbodige gebouwen gebouwd worden. „Niemand kan immers zeggen: waarom leeft de arme? Niemand kan zich erover beklagen, dat gevangenen worden vrijgekocht; niemand kan een beschuldigende vinger uitsteken omdat Gods kerk gebouwd wordt; niemand kan er verontwaardigd over zijn, dat ruimtes worden vrijgehouden om de lichamen van gelovigen te begraven...” Zo stelt Ambrosius een aantal plichten van de kerk op één lijn, waaronder die „om Gods kerk te bouwen”.

Bij Hiëronymus 3) vinden we twee andere argumenten, die Geert Groote met dankbaarheid voor zijn beoog kan gebruiken. In de eerste plaats het voorbeeld van de Joodse tempel - door voorstanders van een rijke kerkbouw blijkbaar als argument gehanteerd. Dit voorbeeld is ondeugdelijk, aldus Hiëronymus, omdat sedert het offer van Christus de offers zoals de Joden die brachten niet meer nodig zijn. Als men hen navolgt en een rijke tempel bouwt om die reden, dan zou men ook de Joodse leer moeten aanhangen. Maar men wil Christus volgen, die immers de armoede heeft geheiligd, en die zelf niets bezat.

Een belangrijk argument bij Hiëronymus 4) tegen de rijke kerkbouw is het gevaar, dat men op deze uiterlijke pracht en praal zijn vertrouwen gaat stellen, zoals

het volk der Joden zich ten tijde van Jeremia erop beroemde: „Des Heren tempel, des Heren tempel, des Heren tempel is dit!” Men mag zijn vrouwen niet stellen op uiterlijke schijn. Immers: de echte tempel is die, waarin het ware geloof heerst, aldus Hiëronymus. Soortgelijke argumentaties als die van Ambrosius en Hiëronymus zijn ook te vinden bij andere kerkvaders, zoals Hilarius, Lactantius en Chrysostomus.

De zorgen om het lot van de armen en het behoud van het zuivere geloof, het christelijk leven in de praktijk, lijken bij de kerkvaders groter te zijn dan een eventuele verontwaardiging over té rijke bouwwerken. Het contrast tussen het goud van de kerkelijke gebruiksvoorwerpen en de armoede van de behoeftigen wordt daarom graag gebruikt, eerder om dit laatste te accentueren dan om het eerste te veroordelen.

Het goud is symbolisch voor ijdele rijkdom, maar het benadrukken van het ijdele dáárvan zegt op zichzelf nog niet zoveel over een fraaie en grootse bouw van de heiligdommen zelf. Het bouwen op zichzelf is niet te veroordelen, als men maar niet denkt dat men er daarmee is, en zelfgenoegzaam gaat zeggen: „Des Heren tempel is dit!”

Verplaatsen wij nu onze aandacht in de richting van de middeleeuwen, dan moet bij het bestuderen van eventuele kritiek uit deze periode bedacht worden, dat de middeleeuwer een zeer specifieke symbolische gedachtenwereld bezat omtrent zijn kerkgebouw 5). Het kerkgebouw was een afbeelding van het lichaam van Christus, de stenen van de kerk waren de gelovigen. Net zoals de gelovigen het lichaam van Christus vormden, vormden de stenen het kerkgebouw. Een gebouw dat bovendien een afbeelding moest vormen van het hemelse Jeruzalem in al zijn heerlijkheid. Een gebouw waarin de relieken van heiligen een waardige behuizing moesten vinden. De heiligen verdienden het om aangeroepen en vereerd te worden door de gelovigen, en zij zouden des te meer vereerd worden naarmate hun overblijfselen in een schitterender omgeving waren geplaatst; het goud en de edelstenen zouden niet het zicht op het ware geloof verduisteren, en ook niet de zucht naar materiële rijkdom versterken, maar zij zouden integendeel de devotie van de gelovigen versterken. Aldus werd de kerk indrukwekkend gebouwd en rijk versierd „pro devotione fidelium”. Als een aardse koning het respect van zijn onderdanen door pracht en praal afdwingt, hoeveel te meer heeft dan niet de hemelse koning het recht dit te doen?

Men dient deze kenmerkende middeleeuwse gedachten omtrent het kerkgebouw in het oog te houden, wanneer men verder gaat bezien, wat er met het gedachtegoed van de kerkvaders in de middeleeuwen gebeurd is.

Een bijzondere letterlijke echo van de waarschuwingen van de kerkvaders treffen we aan in de Vita van Abt Eigil 6) van het klooster Fulda. Abt Eigil was de bou-

wer van de St. Michaelskerk, die gewijd werd in 822. Na de keuze van een nieuwe abt, zo vertelt de Vita, gingen de monniken deze voorstellen aan keizer Lodewijk de Vrome. Deze houdt een redevoering waarin hij zich beroept op Chrysostomus en Hiëronymus. Diegenen die heiligdommen bouwen voor martelaren en deze rijk decoreren, aldus de keizer in deze Vita, en degenen die kerken bouwen, menen een goed werk te doen. Maar als zij niet tegelijkertijd hun overige plichten tegenover God vervullen, dan bouwen zij niet ter ere van God, maar terwille van menselijke eer. Want de heiligen zullen zich niet verheugen, als de armen schade lijden vanwege het geld dat er aan hun martyria besteed wordt. Wat voor recht steekt er in het verheerlijken van de doden en het beroven van de levenden? Wilt gij het huis des Heren bouwen? Verzorg de armen van de Heer. Want mensen wonen in gebouwen, maar God woont in heilige mensen.

Een regelrechte kritiek op rijkdom in de kerkenbouw ligt in de middeleeuwen niet voor de hand, wegens de eerder genoemde gedachten omtrent de symboliek van het kerkgebouw en het bevorderen van de devotie van de gelovigen. Maar indien men ergens deze kritiek verwachten kan, dan is het wel in de kritiek van de armoede-beweging van de 12e en 13e eeuw. Leest men de Apologie van Bernardus van Clairvaux (1125) 7) waarin hij de wat al te lakse toepassing door de monniken van Cluny van de Regel van Benedictus scherp aanvalt, dan verwacht men als onderdeel van deze kritiek allicht ook opmerkingen over luxueuze bouw.

De abdij van Cluny bezat in haar grote romaanse basiliek destijds immers het grootste en meest indrukwekkende monument van de christenheid. De rijkdom, de macht en de invloed van Cluny, het luxueuze leven van de monniken van deze abdij, maakten voor iemand als Bernardus, die Benedictus' voorschriften liefst nog dubbel zo streng zou willen interpreteren als deze ze zelf ooit bedoeld had, de idealen van de opsteller van de Regel vrijwel onherkenbaar. Cluny was daarentegen de mening toegedaan, dat een al te rechtlijnige toepassing van de Regel velen zou afschrikken, en dat dit daarom onbarmhartig en liefdeloos was. Bovendien stelde de wat comfortabelere levenswijze de cluniacensers in staat veel meer aandacht te besteden aan gebed, liturgie en studie. De cisterciënsers van Bernardus werden daarom door Cluny beschuldigd van farizeïsme, omdat ze het allemaal zo vreselijk goed wilden doen en daarvan in hun kritiek ook duidelijk blij wilden geven. Bernardus was zich hiervan bewust, en de kritiek van de Apologie spreekt hij daarom niet graag uit.

Na het overvloedige eten en drinken, de luxe in de kleedij van de monniken en het pracht-en-praai-vertoon van de abten de revue te hebben laten passeren, leidt Bernardus zijn kritiek op de kerkbouw in met de opmerking, dat de voorafgaande dingen kleinigheden zijn vergeleken met wat hij nu gaat zeggen; dingen namelijk, die vaak voor minder belangrijk worden aan-

gezien, omdat ze algemeen gebruik zijn. Deze opmerking zou erop kunnen wijzen, dat kritiek op de kerkbouw zeer ongebruikelijk was, en dat de luxe in de kerkbouw in Bernardus' tijd niet ter discussie stond. Zijn kritiek richt zich, aldus Bernardus, niet op de kerken voor de leken, maar alleen op die van de monniken. De geweldige afmetingen en overdadige versieringen van de bisschopskerken belemmeren ook daár de vrome gesteldheid, maar blijkbaar kan dit niet anders. We moeten maar aannemen dat dit daar ter ere van God gebeurt. Bernardus sluit zich hier aan bij het argument van het „pro devotione fidelium”, zij het met de nodige aarzeling.

Maar voor de monnikkerken levert hij vervolgens een onverbloemde en genadeloze kritiek. Het goud en de edelstenen waarmee reliekschrijnen worden overdekt, dienen volgens hem uitsluitend de hebzucht. De gelovigen komen om zich hieraan te vergapen, en hoe meer ze onder de indruk zijn, des te meer zijn ze bereid te offeren. Zo wordt rijkdom met rijkdom verzaamd. De armen, zo betoogt Bernardus verder, komen niet aan hun trekken door het rijke bouwen. „De kerk schittert in haar wanden, maar in haar armen lijdt zij gebrek. Haar stenen bekleedt zij met goud, maar haar zonen laat zij naakt achter. De ogen der rijken worden gestreeld met wat van de armen werd afgenomen. Nieuwsgierigen vinden er wat hun aanstaat, maar elendigen vinden er niets wat hen ondersteunt.” Een derde argument ter ondersteuning van zijn kritiek vindt Bernardus tenslotte in de opmerking, dat de ijdele rijkdommen, kunstvoorwerpen en versieringen de aandacht van de monniken alleen maar konden afleiden van hun vrome overpeinzingen. In zeer beeldende taal stelt hij de rijke verscheidenheid van afbeeldingen aan de kaak en maakt deze belachelijk. „Zo groot tenslotte, en zo verwonderlijk is de verscheidenheid van deze verschillende voorstellingen, dat men liever in de beelden gaat lezen dan in de boeken en de gehele dag zich liever bezighoudt met het bewonderen van al die dingen dan met het lezen van Gods wet!”

De kritiek van Bernardus is belangwekkend omdat hij niet alleen de geluiden die we reeds bij de kerkvaders beluisterden opnieuw naar voren haalt, maar deze ook uitbreidt en aanvult: terwijl de kerkvaders slechts waarschuwen om niet de armen te vergeten, constateert Bernardus bitter dat dit reeds gebeurt; evenzo het zich verliezen in ijdele kunst en sier, terwijl eigenlijk de bestudering van het geloof en de ware vroomheid een hoofdrol zouden moeten spelen. Maar naast deze echo's van de kerkvaders beluisteren we bij Bernardus óók een nieuwe vorm van kritiek, die zich richt op de middeleeuwse voorstellingswereld. Was men algemeen van mening dat de relieken van heiligen een luisterrijke omgeving verdienden, Bernardus meent dat slechts de hebzucht hiermee gediend is, omdat men hierdoor de gelovigen tot grotere offerbereidheid tracht aan te zetten. Het argument van „pro devotione fidelium” accepteert hij slechts aarzelend

S. BERNARDVS.

Eloquia eius dulciora super mel et fauum.

Psalm. 118.

Bernardus van Clairvaux (17e eeuwse gravure).

Het bijschrift „Zijn woorden zijn zoeter dan honing en honingraat“ maakt een toespeling op de ere-titel die Bernardus kreeg: „Doctor mellifluus“, honingvloeien-de leraar, (foto Cath. Convent).

voor de kerken van de bisschoppen, maar zeker niet voor die van de monniken.

Het is met dit alles niet verwonderlijk, dat we ook Bernardus bij Geert Groote aantreffen onder de autoriteiten op wie hij zich in zijn tractaat beroept.

Wat is er na Bernardus met deze kritiek gebeurd? Zijn betoog vindt weerklank bij verschillende schrijvers uit de kring van de cisterciënsers of daaraan verwante groeperingen. Zij voegen geen nieuwe argumentaties toe aan die van Bernardus, maar herhalen hem veelal slechts voor een deel. Onder degenen die door Geert Groote worden aangehaald treft men de reguliere kannunnik van de Augustijner orde Hugo van Fouilloi 8) aan (door Geert Groote ten onrechte verward met Hugo van St Viktor), wiens geschrift waarin kritiek op het bouwen door monniken voorkomt dateert van 1170.

Interessant is een kritiek geschreven na het jaar 1180 door Petrus Cantor 9), lid van het kathedrale kapittel van Parijs, omdat deze zich in tegenstelling tot zijn

voorgangers óók richt op de kerkgebouwen van de bisschoppen, bestemd voor de leken. Met overvloedige citaten uit bijbelteksten en uit het werk van dichters uit de klassieke oudheid, evenals van auteurs uit de patristiek toont Petrus Cantor aan, dat het grootse bouwen een ondeugd is van zijn tijd; woonden niet Abraham, Lot en ook Noach in tenten, zonder zelfs maar een stuk grond dat hen toebehoorde? Toont niet de geschiedenis van de torenbouw van Babel aan, waartoe grootse bouwactiviteiten moeten leiden? En de Heer zelf had immers geen plaats om het hoofd neer te leggen, dus wat zouden zijn volgelingen zich dan bezorgd maken om het bouwen van grote en comfortabele woningen. Maar niet alleen koningen en andere wereldlijke leiders maken zich schuldig aan de bouw van grootse paleizen, Kloostergebouwen en kerkelijke bouwwerken worden opgericht met de woeker van de hebzuchtigen, door de leugens van de misleiding en de misleiding der leugens van de predikers, van diegenen die voor geld zijn gehuurd; zodat de bouwwerken vaak instorten, omdat ze uit de verkeerde middelen gebouwd zijn. Zelfs in het bouwen van kerken wordt gezondigd: omdat immers hun toppen nederiger zouden moeten zijn dan de bouwwerken zelf, vanwege de symbolische betekenis van deze gebouwen, omdat ook ons Hoofd, dat is Christus, nederiger is dan zijn kerk. Maar nu bouwt men de kerken steeds maar hoger.

Deze laatste opmerking en de opmerking over het instorten legt een duidelijk verband met de twaalfde eeuwse „wedstrijd“ die in de Noordfranse steden plaatsvond om steeds hogere, steeds fraaiere kerkgebouwen te bouwen, de ene stad al hoger en grootser dan de andere. Duidelijk betreft Petrus Cantor dus de stedelijke kathedraal, de bisschopskerk voor de leken nu ook in de kritiek. Petrus redeneert niet meer vanuit het „exclusieve“ standpunt van wereldverzaking door kloostergemeenschappen, die zich uit de samenleving hebben teruggetrokken, maar beroept zich op de morele verplichtingen van de samenleving als geheel, veroordeelt daarom ook scherp de veronachtzaming van het lot van de armen en de hebzucht.

Als we veronderstellen, dat Petrus Cantor zich richt tegen de wedloop tussen de Noordfranse steden, dan zijn we met zijn kritiek weer wat dichterbij genaderd tot het tractaat van Geert Groote (al haalt deze Petrus Cantor daarin niet aan). Immers: de kritiek op de ijdele trots van een bisschop, en van een stedelijke bevolking op hun hoge toren vormt ook bij Geert Groote een belangrijk element.

Tot nu toe hebben we getracht het tractaat van Geert Groote te plaatsen in wat men een traditie van eeuwen zou kunnen noemen. In het licht van deze traditie nu iets over de inhoud van het tractaat zelf.

De aanleiding voor het schrijven van het tractaat tegen de Utrechtse Domtoren (waarschijnlijk geschreven tussen 1375 en 1380) vormde voor Geert Groote een verordening van bisschop Jan van Arkel (1342-1364), waarin deze bepaalde dat goederen die binnen

„Hoofden en Beenderen van Gerardus Magnus en Florentius Radewyns” zoals deze worden bewaard in de Broederkerk te Deventer. De echtheid van deze overblijfselen staat echter niet vast. (foto L. A. C. Helweg, Deventer).

zekere omschrijvingen vielen aan de kerkfabriek van de Dom moesten worden overgedragen. Geert Groote's doel is het om aan te tonen, dat dit besluit van de bisschop geen geldig besluit is. Een besluit kan ongeldig zijn in zijn vorm, in zijn doel of in de bevoegdheid van de wetgever. Dit besluit is ongeldig in zijn doel. Het doel immers, het bouwen van de enorme Domtoren, diende geen algemeen nut, maar leidde tot een monsterachtige en trotse bouw. De klokken zouden ook heel geschikt in een lagere toren kunnen worden opgehangen. De enorme hoogte leidt alleen maar tot ijdelheid, nieuwsgierigheid, grootspraak en trots, zowel bij de burgers van de stad als bij de bouwmeesters. IJdel gloriëren over aardse dingen, over bouwwerken, is echter schadelijk voor de bouw van het eigenlijke huis Gods. Hier beroept Geert Groote zich op het geschrift van Hugo van Fouilloi om aan te tonen dat het roemen op aardse bouwwerken tot eigen schade wordt gedaan.

Men komt hier niet in strijd met het voorschrift, vervolgt het Tractaat, dat men God een tempel moet bouwen en deze naar vermogen moet versieren. Want hiertoe is men alleen dan verplicht, als niet dringend gevangenen moeten worden vrijgekocht, of wanneer er geen nooddrift onder de armen bestaat.

Ambrosius zegt immers ook, dat de noodzakelijke bouw dient te geschieden en niet de overbodige. Ook het voorbeeld van de Joodse tempel mag niet worden gebruikt, zegt Geert Groote met een beroep op Hiëronymus en op Hugo van Fouilloi.

Het bouwen van kerken waardoor het verzorgen van de armen belet wordt, is ook bestreden door Bernardus, voert Geert Groote verder aan, en hij citeert de besproken passage uit de Apologie. De bisschop kan maar niet doen met de goederen van de armen wat hij wil, hij is immers niet als bespottter van de armen aangesteld, maar als hun verzorger, als rentmeester van de goederen der armen, en niet als verkwister. Met betrekking tot het bouwen van onmatig grote gebouwen hoeft de bisschop dus niet te worden gehoorzaam.

In tegenstelling tot de geschriften uit vorige perioden die ik besproken heb, is het tractaat van Geert Groote van min of meer juridisch karakter. Het is niet geschreven door een monnik die zijn broeders wijst op hun verplichtingen van armoede en eenvoud (zoals dat van Bernardus) en evenmin door een theoloog die zijn tijdgenoten wijst op de ondeugden van excessieve luxe (zoals dat van Petrus Cantor), maar het wil de

ongeldigheid van Jan van Arkel's besluit a.h.w. juridisch aantonen.

Uitgaande van zijn verontwaardiging over de besluiten van een bepaalde bisschop die aan geld wil komen voor wat door Geert Groote gezien wordt als een duidelijk prestige-object, schaart hij zich achter degenen die vanuit andere uitgangspunten in vorige eeuwen hun stem waarschuwend of kritisch hebben laten horen tegenover de bouw van grote, weelderige kerkgebouwen. Voor Geert Groote staat één ding centraal: het nutteloze van grootse kerkelijke bouwwerken; een hoge toren is niet nodig, want in een lage kun je net zo goed klokken ophangen; in het bestaande kerkgebouw kunnen net zo goed diensten op een bevredigende wijze worden gehouden. Van het idee, dat een kerkgebouw in zijn heerlijkheid een afspiegeling dient te zijn van het Rijk Gods, dat ter meerdere glorie van God moet worden gebouwd, of ook van het idee dat rijkdom en verfraaiing dienstig zijn om de vroomheid van eenvoudige gelovigen te bevorderen, schijnt bij Geert Groote niets meer over te zijn. Hij heeft de materiële en de geestelijke ecclesia eigenlijk geheel van elkaar gescheiden: „Zo komt het overbodig verfraaien en vergroten van het huis Gods, d.i. vooral van Christus, erop neer, dat dit huis eerder afgebroken dan opgebouwd wordt“. Op deze wijze verwijdt Geert Groote zich tamelijk ver van het middeleeuwse gedachtegoed over de godshuizen. Niemand had nog zó krachtig geschreven tegen de stedelijke kathedralen, zo rigoreus de zin daarvan in twijfel getrokken, zo heftig het ijdele streven naar prestige van stadsburgers en bisschop veroordeeld. Daarom denk ik dat het haast gerechtvaardigd is om te zeggen dat

deze gedachten in essentie vreemd zijn aan de middeleeuwse denkwijze wat betreft kerken en kathedralen, niettegenstaande het feit dat Geert Groote op velerlei wijze van de traditie gebruik maakt. Een slimmerend gedachtegoed werd door hem omgevormd tot een nieuwe denkwereld.

A. H. J. Wilschut

Noten

1. Dit Tractaat werd waarschijnlijk tussen 1375 en 1380 door Geert Groote geschreven, maar wellicht nooit gepubliceerd. Het is uit de geschiedenis verdwenen, totdat het in 1966 door Post werd gevonden en uitgegeven. *R. R. Post*, Geert Grootes Tractaat Contra Turrim Traiectenseum teruggevonden, Den Haag 1967.
2. *Ambrosius*, De Officiis Ministrorum, Lib. II, Cap. 28. *Migne*, Patrologia Latina XVI, 140-142.
3. *Hiëronymus*, Epistula 130 ad Demetriaden, cap. 14. *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, deel 56, 194-195. En Epistula 52 ad Nepotianum, cap. 10, CSEL 54, 431-433.
4. *Hiëronymus*, In Hieremiam Prophetam, Lib. II, cap. 32. CSEL 59, 94-96.
5. Zie bijvoorbeeld *Joseph Sauer*, Symbolik des Kirchengebäudes, Freiburg 1902; *Hans Sedlmayer*, Die Entstehung der Kathedrale, Graz 1976; *F. van der Meer*, Geschiedenis ener kathedraal, Utrecht/Antwerpen 1952.
6. *Vita Eigilis Abbatis Fuldensis*, *Migne*, Patrologia Latina CV, 385-402.
7. *Bernardus van Clairvaux*, Apologia ad Guillelmum, *Migne*, Patrologia Latina CLXXXII, 914-916.
8. *Hugo van Fouilloi*, De Claustro Animae, *Migne*, Patrologia Latina CLXXVI, 1019-1021.
9. *Petrus Cantor*, Verbum Abbreviatum, Cap. LXXXVI: Contra superfluitatem aedificiorum. *Migne*, Patrologia Latina CCV, 255-259.

DE DOM VAN UTRECHT BIJ JAN BAPTIST STALPART VAN DER WIELE

De Domtoren is het symbool van Utrecht. Nu het zestiende eeuwfeest van dit bouwwerk gevierd wordt, duidelijker dan ooit: de Dom als kaars, de Dom als presspapier, de Dom op lepeltjes, posters, penningen en plaquettes. En de Domtorentjes van bakker Blom in de Zadelstraat, een alom gewaardeerde lekkernij.

Ook in eerdere eeuwen had de Dom symboolwaarde. Zo kennen we de Dom als attribuut van Willibrord: op 17de en 18de eeuwse devotieprentjes staat de eerste aartsbisschop van Utrecht met een model van de toren in zijn hand. Ook op het titelblad van menig boek uit die periode kom je de heilige tegen.

Als een heilige een model van een toren of een kerk in zijn hand heeft, is dat een iconografie die betekent, dat de voorgestelde persoon stichter en/of bouwer van een kerk is. Zo geldt dat ook voor Willibrord. Volgens de overlevering stichtte hij het eerste kerkje in Utrecht binnen de frankische burcht, het oude castel-

lum van de Romeinen. Hij wijdde dit bouwwerk aan Martinus van Tours. Willibrord treffen we de ene keer afgebeeld met een kerkje dat geen duidelijke identificatie met een of ander kerkgebouw toestaat: het kerkje, klein en eenvoudig, heeft dan een symbolische waarde: Willibrord is de stichter van het eerste kerkje. De andere keer echter is er wel degelijk sprake van een gelijkenis. Willibrord draagt een model van een bestaand kerkgebouw, bijv. de abdijkerk van Echternach of de kerk van Oegstgeest of van Diessen. Maar verreweg de meeste keren draagt de heilige een model van de Utrechtse St. Maartensdom. Soms is dit model heel natuurgetrouw, soms echter bewijst alleen de driedeling van de toren, dat de tekenaar/graveur de Dom voor ogen moet hebben gehad.

Vanaf de 17de eeuw zien we de hierboven geschetste iconografie geregeld voorkomen. En dat, terwijl vanaf 1580 de St. Maartensdom in protestantse handen is